

Utószó

A fenti tanulmány 1980 márciusában hangzott el először előadásként, még hozzá angolul: Jürgen Habermas ugyanis 1980 januárjától áprilisig Berkeley-ben vendégprofesszorkodott, itt került sor a *Morality and the Social Sciences* című konferenciára (vö. Müller-Doohm 2014: 285).¹ Kézenfekvő ezt a dolgozatot *A kommunikatív cselekvés elméletének* perspektívájába állítani. Ezt a könyvet – amelyet egyértelműen a főművének tekinthetünk – Habermas 1981 augusztusában zárta le (ez a dátum szerepel az első kiadás előszavának végén.) A mű két kötetben és tízezer példányban jelent meg 1981 novemberében. „A kiadó [ebből az alkalmából] Münchenbe utazott, hogy a frissen kinyomtatott köteteket (...) személyesen nyújtsa át a szerzőnek” (Müller-Doohm 2014: 286).

*

Habermasnak számos olyan dolgozata és előadása van, amelyek *A kommunikatív cselekvés elméletének* készülése közben születtek (ezeket később „előtanulmányoknak” és „kiegészítéseknek” nevezte) (vö. Habermas 1984). Ezek közül az egyik legkésőbbi a jelen lapszám-ban közölt tanulmány. Nincs tehát más választásunk: a főmű rövid jellemzéséből kell kiindulnunk, bármennyire nehéz is legyen ez.² Rainer Forst – Habermas utolsó tanítványi generációjának tagja, ma a frankfurti egyetem politológus professzora – így kezdi a könyv bemutatását:

---

1 A tanulmány németül először 1983-ban jelent meg a *Moralbewußtsein und kommunikatives Handeln* című kötetben (Frankfurt am Main: Suhrkamp).

2 A könyv „kalózkiadása” 1985-ben megjelent magyarul is: két „félhivatalos” folyóirat, a *Filozófiai Figyelő* és a *Szociológiai Figyelő* évkönyveként, belső terjesztésre. Bizonyos részek fordításban, mások összefoglalásban szerepelnek. A fordítók Felkai Gábor és Király Edit voltak. A válogatásban, a szerkesztésben, az összefoglalások írásában az akkori szociológusszakma krémje vett részt. A könyv ugyan nem került könyvesbolti forgalomba, de mégis viszonylag széles recepcióra talált, és beépült az oktatásba is. (Szkennelt formában ma is fent van az interneten.) Nagy valószínűséggel a kései Kádár-korszak legjelentősebb kalózkiadása volt. 2011-ben megjelent a mű teljes változata a Gondolat Kiadónál, a korábban csak összefoglalásban szereplő részeket Berényi Gábor fordította. És a meglepetés: a könyv teljesen visszhangtalan maradt.

A társadalmi modernizáció létrehoz egy átfogó észpotenciált, melyet azonban a nyugati racionalizmus csak részlegesen merít ki, így e racionalizmus tartalmi eltorzulnak, illetve destruktív módon hatnak. Ennek következtében a tradicionális függőség alóli felszabadulás nem vezet az autonóm személyek önkibontakozásához egy szolidáris társadalmon belül; ehelyett a régi szabadságiányok helyébe a kiskorúság új formái lépnek (...) (Forst 2009: 220).

Ezek a sorok nem hamisak, sőt bizonyos értelemben nagyon is találóak, de nem hiszem, hogy jól meg tudnák ragadni a könyv alapintuícóját.

A *kommunikatív cselekvés elmélete* egy több mint két évtizeden át tartó birkózás eredménye, amelyet Habermas ennek az alapintuíciónak a társadalomelméleti kidolgozásáért folytatott. A végeredmény egy monumentális opus, két kötetben és majdnem 1200 oldalon – ez Habermas főműve. Egy kolosszális műről van szó, a különböző kiindulópontok sokaságát tekintve is, ezeket a szerző termékeny módon a magáévé tette és továbbfejlesztette (Forst 2009: 220).

Ezek a sorok – szerintem – nem alkalmasak arra, hogy az életműben immanens módon vezessük fel *A kommunikatív cselekvés elméletét*.³ Azt javasolnám, hogy egy ilyen fölvezetés lehetséges vezérfonalát a habermasi főmű előszavából merítsük. Az első kiadáshoz készült előszót Habermas így kezdi: „*A társadalomtudományok logikája* című könyvem előszavában valamivel több mint tíz évvel ezelőtt kilátásba helyeztem a kommunikatív cselekvés elméletét” (Habermas 1985 [1981] 1. kötet: 7). Álljunk meg egy pillanatra: 1970 szeptemberében Habermas ezt írta az előszóban:

Az a kísérletem, hogy a pszichoanalízist nyelvanalízisként értelmezsem (Megismerés és érdek), egy lépés a kommunikatív cselekvés elmélete felé. Biztos vagyok benne, hogy a társadalomtudományok nyelvelméleti megalapozása segíteni fog abban is, hogy a kutatáslogika vitatott alapkérdéseit tisztázzuk (Habermas 1982 [1970]: 13).

Nekem az a benyomásom, hogy Habermasnak inkább kritikailag kellett volna utalnia erre az előszóra. A kommunikatív cselekvés elméletében ugyanis ezt olvashatjuk:

Időközben a módszertani érdeklődés, amit akkoriban „a társadalomtudományok nyelvelméleti megalapozásához” kötöttem, egy szubsztanciális érdeklődésnek adta át a maga helyét. A kommunikatív cselekvés elmélete nem metaelmélet, hanem olyan társadalomelméleti program, amely azon fáradozik, hogy kidolgozza a saját kritikai mércéit (Habermas 1985 [1981]: 7).

Ez a habermasi életmű egyetlen olyan töréspontja, amelyet az életmű szerzője maga konstatált: a módszertani (kvázi transzcendentális) érdeklődés helyébe egy szubsztantív társadalomelmélet lépett. Vagy egy kicsit lassabban: a hatvanas évek elején elkezdődő pozitívizmusvita árnyékában Habermas olyan tanulmányokat és könyveket publikált, amelyek a társadalomtudományok logikájával foglalkoznak. Ennek csúcspontján minden bizonnyal a Megismerés és érdek áll. William Rehg szép szavaival:

---

³ És nem tartom különösen produktívnak Cristina Lafont – szintén Habermas utolsó tanítványi generációjának tagja, ma a *Northwestern University* professzora – megközelítését sem, aki *A kommunikatív cselekvés elmélete* és az azt előkészítő írások központi törekvését a kommunikatív ész fogalmának megalkotásában látja: „Habermas a kommunikatív ész koncepcióját több lépésben és többféle írás keretei között fejtette ki. Az alapvonalak az 1970-es években született különböző tanulmányokban öltöttek alakot (...)” (Lafont 2009: 176).

A pozitivistá objektivizmusra vonatkozó korai kritikájában Habermas a „régí vágású” úton indult el: megbízott az „önreflexió erejében”. És közben nem egyszerűen a filozófiai reflexióra általában gondolt, hanem sokkal inkább arra a fajta reflexióra, amely a német idealizmusban találta meg a maga legmagasabb kifejezését. (...) A Megismerés és érdek című mű első három fejezetében Habermas kimutatja a reflexió fokozatos hanyatlását Hegeltől Marxig (Rehg 2009: 167).

A kommunikatív cselekvés elméletének előszava fényében A társadalomtudományok logikájának előszava némileg problematikus: a Megismerés és érdek még mindenképpen a régi paradigmához tartozik. E mű elsődleges érvelési iránya nem a pszichoanalízis nyelvelméleti analízisként való felmutatása, hanem a reflexió fogalma érvényességének visszaállítása. A könyvben végső soron a reflexió fűzi egységbe a megismerést és az érdeket. Regh ezt írja a Peirce-ről és Dilthey-ről szóló fejezetekről:

Habermas az önreflexiót egy kritikai-filozófiai elemzés formájában következetesebbé próbálja tenni; ez az elemzés a tudományos megismerés tárgyát egységben látja a megismerő szubjektummal, amely már nem transzcendentális énként vagy abszolút szellemként, hanem egy kutatói közösségként jelenik meg (Rehg 2009: 170).

Majd egy egész kicsit később az elemzések eredményét így összegzi:

Habermas ragaszkodik ahhoz, hogy az ész érdekei nem heteronómak. Az ész sokkal inkább benne lakozik a megismerési érdekekben. Az ilyen érdekekre vonatkozó reflexióban ragadjuk meg a megismerés (ész) és az érdek egységét, miközben megszabadulunk attól az objektivisztikus illúziótól, hogy a megismerés nem más, mint a tudattól független világ feletti érdek nélküli kontempláció (Rehg 2009: 170).

Azt nagy valószínűséggel állíthatjuk, hogy amit Habermas 1970 szeptemberében a „társadalomtudományok nyelvelméleti megalapozásának” nevez (1982 [1970]: 13), annak értelme meg változni fog.

*

Habermas 1971 márciusában tartott egy nagy jelentőségű előadás-sorozatot Princetonban, *Vorlesungen zu einer sprachtheoretischen Grundlegung der Soziologie* címmel (Habermas 2009 [1971]).⁴ (Habermas majd 1971 végén távozik – vagy inkább menekül el a diákokkal és a professzortársakkal való konfliktusok elől – Frankfurtból, és választja a starnbergi Max-Planck-Institutot).⁵ A címben föltűnik, hogy Habermas „társadalomtudományok” helyett „szociológiáról” beszél. A két kifejezés ugyan nem válik el élesen egymástól, mégis azt lehet

---

4 Korábbi megjelenése: *Vorstudien und Ergänzungen zur Theorie des kommunikativen Handelns*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1984. Első megközelítésben furcsa lehet, hogy Habermas ezeket a tanulmányokat és előadásokat kiadta. A *Zur Logik der Sozialwissenschaften* című könyv előszavában arra célozva, hogy miért vonakodott olyan sokáig kiadni a *Philosophische Rundschau* különkiadásaként megjelent könyvet, ezt írja: „Azt gondolom, hogy az önértelmezési folyamatokat nem szabad összetéveszteni az eredményekkel” (Habermas 1982 [1970]: 13).

5 „Már 1970-ben megkapta azt a nagyon vonzó ajánlatot, hogy egyik igazgatóként az újonnan megalapított és Bajorországba telepített, az életkörülmények és a tudományos-technikai világ kutatásával foglalkozó Max-Planck-Institutba menjen, amit hosszú és nagyon alapos megfontolás után el is fogadott” (Müller-Doohm 2014: 223).

mondani, hogy ott, ahol inkább a módszertani-metodológiai kérdések érdeklik, szívesebben beszél „társadalomtudományokról”, ahol viszont a szubsztantív kifejtés felé fordul, ott inkább a „szociológia” szót használja. Mindenesetre ez az előadás elindítja Habermast azon az úton, melynek eredménye igazi pályafordulat lesz:⁶ ekkor indul el a logikai, a metodológiai, a kvázi transzcendentális elemzésektől a szubsztantív társadalomelmélet felé. Ez az előadás-sorozat hat előadásból épül fel. – Az *első* az objektivista és a szubjektivista társadalomelméleti koncepciókat tekinti át. Ehhez a megkülönböztetéshez alapvetően két fogalmat kell bevezetnünk, a „cselekvést” és az „értelmet”. Mindenesetre egy olyan áttekintést kapunk, amely *A társadalomtudományok logikájának* általános táblóját eleveníti föl. Ugyanakkor ezekben az előadásokban van egy lényeges formális újítás is: Habermas elkezd táblázatokat használni. Az *első* előadásban már rögtön hárommal találkozunk: a cselekvési szabályokról, a társadalomelméleti kiindulópontokról, a társadalom konstitúciós elméleteiről. A táblázatok megjelenése nem függ össze a tematikus váltással, az egybeesés inkább véletlenszerű.⁷

A *második előadás* külön a fenomenológiai társadalomelméletekkel foglalkozik; ezek a koncepciók már *A társadalomtudományok logikájában* is fontos helyet kaptak, de a jelentőségük most tovább nő.⁸ Mindenesetre Habermas azért tárgyalja kiemelten a fenomenológiai koncepciókat, mert úgy gondolja, a husserli fenomenológia különösen jelentős hatást gyakorolt az amerikai szociológiára. „Mivel Husserl fenomenológiája inkább alkalmas arra, hogy a megismerés konstitúciós elméletét kitágítsuk a társadalom elméletévé, mint a kanti transzcendentálfilozófia” (Habermas 2009 [1971]: 55). Ugyanakkor a fenomenológiai koncepciók általános problémája, hogy nem képesek megragadni az interszubjektivitást, az interszubjektivitás mindig is monadologikus alapokra épül. Ennek az előadásnak a zárópasszusában olvashatjuk:

A kommunikációelméletek élvezik azt az előnyt, amelyet az interszubjektív viszonyok tematizálása biztosít; amit a konstitúciós elméletek a monadikus tudatból próbálnak levezetni, azt ők kiindulóponttá teszik. És ezek az előtt a feladat előtt állnak, hogy a szubjektív élményeket, amelyekhez minden énnel privilegizált hozzáférése van, kommunikációelméletileg megmagyarázzák (2009 [1971]: 81).

Az igazi áttörésre a *harmadik előadásban* kerül sor. Ezt az előadást Habermas így kezdi: „Szeretném elkezdni kidolgozni a társadalom kommunikációelméletének kereteit” (2009 [1971]: 82). És ehhez – talán meglepő módon – Wittgenstein nyelvjátékelméletét fogja

---

6 Ugyanakkor Habermas óraadó professzorként a Frankfurter Egyetemen az 1969–1970-es tételtől kezdve három szemeszteren át tartott szemináriumokat, „Probleme der Sprachsoziologie” címmel (haladóknak), amelyek tartalmáról egyelőre nem sokat lehet tudni. A princetoni előadásokra az *első* és a *második* szeminárium között került sor (vö. Müller-Doohm 2014: 695–696).

7 És azt is meg lehet figyelni, hogy *A kommunikatív cselekvés elmélete* után a táblázatok jelentősége csökken. *A Faktizität und Geltungban* (Habermas 1992) is elő-előfordul még egy-egy táblázat, de ezután eltűnnek. Az egyetemi előadásain azonban egészen az utolsó, az 1994-es nyári szemeszterig, meghatározó jelentőségük volt. Csak a technikai puritanizmus jellemzésére: nem volt komputeres kivetítés, de még írásvetítő vagy kiosztott fénymásolatok sem. Habermas rendre kicsit korábban érkezett az előadásra, és a táblára felírta a táblázatait.

8 Az eredeti változat III. fejezetében, melynek címe „Az értelemmegértés problémája az empirikus-analitikus cselekvéselméletekben”, Habermas háromféle kiindulópontot tárgyal: a fenomenológiai, a lingvisztikai és a hermeneutikai (vö. Habermas 1970: 95–196).

vezérfonalként használni. A választás mégis kézenfekvő: ez a koncepció azért állítható előtérbe, mert a nyelven keresztül jut el a kommunikációelméletig, és a nyelvet nem egyszerűen a kommunikáció közegének tekinti. Habermas ebben az előadásban megkülönbözteti egymástól a nyelv kognitív és kommunikatív felhasználását. A kognitív felhasználás azt jelenti, hogy valamit valamiről kimondunk, így jönnek létre a kijelentések és azok igazságtartalma. A nyelv kommunikatív használata döntően az érvényességigényekre támaszkodik. Az „érvényességigény” fogalma alatt Habermas azt érti, hogy egy kommunikációs aktus végrehajtásakor mindig anticipáljuk a másik lehetséges egyetértését. Ezért a nyelv kommunikatív használatában nagyon fontos a konszenzusorientáció. Ebben az előadásban Habermas négyféle érvényességigényt fogalmaz meg: az érthetőséget, az igazságot, a hitelességet és a helyességet (Habermas 2009 [1971]: 126)⁹

A *negyedik előadás* a Wittgensteinből kihámozott modell általánosítására és önálló kidolgozására vállalkozik.

Wittgenstein határozottan ellenállt az olyan kísérleteknek, amelyek a nyelvjáték elméletét próbálták kifejteni. (...) Wittgenstein nem látta, hogy a nyelvjátékok pluralizmusa – amelynek át kellene fognia a szavak és a mondatok minden elképzelhető alkalmazási módját – a nyelvhasználat számos kategóriája közül csak az egyiket fedi le (Habermas 2009 [1971]: 107).

Ezen előadás elején Habermas ezt a programot megismétli:

Wittgenstein vizsgálódásai azokra a reflexiókra irányulnak, amelyek egy terapeutikusan orientált nyelvanalízisre épülnek. Ha ehelyett a nyelvjátékok elméletét dolgozta volna ki, akkor egy univerzális pragmatikához juthatott volna el (2009 [1971]: 108 – kiemelés tőlem: W. J.).

Ezzel a koncepció megkapta a maga nevét: a szociológia nyelvelméleti megalapozását *univerzális pragmatikának* nevezzük. Ennek rövid jellemzése aztán így szól:

Az életvilág általános struktúrájának fenomenológiai leíráskísérlete később visszatér annak a nyelvelméleti kísérletnek az alakjában, amely a nyelvjátékok univerzálpragmatikájában a kommunikatív életformák általános struktúráit próbálja felmutatni (2009 [1971]: 109).

Az ötödik előadás végül inkább technikai részletvizsgálódásokat tartalmaz: Habermas még egyszer nekiáll a nyelvi aktusokban rejlő érvényességigények föltérképezésének. „A társadalom kommunikációelmélete, amelynek kifejtése mellett itt síkra szállok, a társadalom életfolyamatát a nyelvi aktusok által közvetített létrehozási folyamatként ragadja meg” (2009 [1971]: 131–132). – Ezek az előadások áttörést képviselnek, de mégsem hagyják el teljesen a hatvanas évekből ismert metodológiai érdeklődést. És fölmerül az a súlyos kérdés is, hogy a wittgensteini nyelvjátékelmélet önmagában el fogja-e bírni a szociológia nyelvelméleti megalapozásának terhét. *A kommunikatív cselekvés elméletének* rendkívül szerteágazó elemzései alapján már tudjuk, hogy a kérdésre nemmel kell válaszolnunk.

---

9 *A kommunikatív cselekvés elméletében* Habermas majd ezt egy sajátos cselekvéselmélettel fogja aládúcolni: háromféle cselekvésfogalomnak háromféle érvényességigény fog megfelelni: a teleologikus-stratégiai cselekvésnek az igazság, a gyakorlati cselekvésnek a helyesség és a dramaturgiai cselekvésnek a hitelesség. Az érthetőség mint sajátos – és ráadásul az első helyen álló – érvényességigény így eltűnik.

Most ugorjunk a folyamat végére: az „előtanulmányok” és a „kiegészítések” sorában az utolsó a „Rekonstruktív versus megértő társadalomtudományok” című előadás. Habermas újra Amerikában van, és az előadás megint valamennyire az amerikai kontextusnak is szól:

Az előadás célja, hogy az amerikai közönség számára kívánatosabbá tegye a hermeneutikai szociológia előnyeit egy – ahogy ő látja – az empiriára redukált szociológiával szemben, amely az USA-ban, pl. Robert K. Merton szociológiai iskolájának köszönhetően, rendkívül elterjedt (Müller-Doohm 2014: 285).

Ezzel az empirikusan redukált szociológiával szemben Habermas a „hermeneutikai kutatási dimenzió” jelentőségére hívja fel a figyelmet. És *A kommunikatív cselekvés elméletének* alig egy évvel későbbi utószavával szemben a folytonosságot hangsúlyozza *A társadalomtudományok logikájához* képest. De közben a „cselekvéstudományokban való értelemmegértés” konstellációja erős átalakulásokat ment keresztül. *A társadalomtudományok logikájában* még egymás mellett állt a fenomenológiai, a lingvisztikai és a hermeneutikai kiindulópont; a princetoni előadásban a lingvisztikai kiindulópont állt előtérben, a fenomenológiai kiindulópont egy polemikus perspektívában jelent meg, míg a Berkeley-ben tartott előadásban a hermeneutikai kiindulópont lép előtérbe, az ellenfél pedig az „empirikusan redukált” szociológia lesz. Ha azt gondoltuk, hogy Habermas a princetoni előadással egy csapára vagy azt követően legalább fokozatosan közeledett egy „szubsztantív” szociológia felé, akkor csalódnunk fogunk. Alig egy évvel a nagy mű lezárása előtt Habermas egyértelműen módszertani elemzéseket végez.

Magyarozatképpen csak három hipotézist lehet elképzelni. (1) 1980 márciusában Habermas még egyáltalán nem volt tudatában annak a „paradigmaváltásnak”, amelyet *A kommunikatív cselekvés elméletének* előszavában egy bő évvel később ecsetelni fog. (Ezt támasztja alá, hogy rendkívül erőltetettnek tűnik a visszautalás *A társadalomtudományok logikájához* írt 1970-es előszóra.) (2) Tegyük fel, hogy Habermas 1980 tavaszára nagyjából lezárta a kéziratot, és amikor visszatért Amerikából, már csak kisebb simításokat hajtott végre rajta. Ebben az esetben azt mondhatnánk, hogy a programszerű megfogalmazások ellenére a módszertani megközelítés sohasem veszti el teljesen az érvényességét, mert az egyes álláspontok közötti vitákat egyébként nem lehetne kihordani. És ha talán lefokozott jelentőségű szempontként is, ez a motívum *A kommunikatív cselekvés elméletének* diszkurzív-áttekintő, majd mindig nagy biztonsággal a cél felé kanyarodó elemzéseiben is megjelenik. (3) Végül Habermas *A társadalomtudományok logikája* után ismerkedett meg Lawrence Kohlberg morálisfejlődés-elméletével, amelyet a hermeneutikai kiindulópontához sorolt, és amelyben egy rendkívül termékeny koncepciót fedezett fel. (A Berkeley-ben tartott előadásban az amerikai kontextus így a kohlbergi elmélet előtérbe tolásában is megjelenik.) Ettől Habermas nem fog tudni szabadulni; és igaz ugyan, hogy a koncepció csak szórványosan bukkan elő *A kommunikatív cselekvés elméletében*, de meghatározó szerepet fog majd kapni az ennek árnyékába állított diskurzusetikában.¹⁰

¹⁰ Kohlberg 1968-ban írta meg alapvető tanulmányát „Moral Development” címmel, amelyben a morál hat fejlődési szintjét mutatta be: 1. kövesd a szabályokat, hogy elkerüld a büntetést; 2. viselkedj konform módon, hogy megdicsérjenek, viszonozd a szívességeket; 3. viselkedj konform módon, hogy elkerüld mások rosszállását és a tőled való elfordulását; 4. viselkedj konform módon, hogy elkerüld a legitim autoritások kritikáját és az ebből adó-

Hivatkozott irodalom

- Apel, Karl-Otto (1988): Die transzendentalpragmatische Begründung der Kommunikationsethik und das Problem der höchsten Stufe einer Entwicklungslogik des moralischen Bewußtseins. In *uó Diskurs und Verantwortung*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 306–369.
- Forst, Rainer (2009): Theorie der Gesellschaft. In *Habermas-Handbuch*. Hauke Brunkhorst, Regina Kreide és Cristina Lafont (szerk.). Stuttgart: Verlag J. B. Metzler, 220–233.
- Habermas, Jürgen (1970): *Zur Logik der Sozialwissenschaften*. Hamburg – Berlin – Havanna: Verlag Zerschlagt das Bürgerliche Copyright! (Kalózkiadás.)
- Habermas, Jürgen (1976): Moralentwicklung und Ich-Identität. In *uó Zur Rekonstruktuion des historischen Materialismus*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Habermas, Jürgen (1982 [1970]): *Zur Logik der Sozialwissenschaften*. (Magyarul: *A társadalomtudományok logikája*. Budapest: Atlantisz, 1994.)
- Habermas, Jürgen (1984): *Vorstudien und Ergänzungen zur Theorie des kommunikativen Handelns*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Habermas, Jürgen (1985 [1981]): *Theorie des kommunikativen Handelns*. 1. kötet. Frankfurt am Main: Suhrkamp. (Magyarul: *A kommunikatív cselekvés elmélete*. Budapest: Gondolat, 2011.)
- Habermas, Jürgen (1992): *Faktizität und Geltung. Beiträge zur Diskurstheorie des Rechts und des demokratischen Rechtsstaats*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Habermas, Jürgen (2009 [1971]): Vorlesungen zu einer sprachtheoretischen Grundlegung der Soziologie. In *uó Sprachtheoretische Grundlegung der Soziologie. Philosophische Texte*. 1. kötet. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 29–156.
- Kohlberg, Lawrence (1994 [1968]): Moralisches Entwicklung. In *uó Die Psychologie der Moraleentwicklung*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 7–40.
- Lafont, Cristina (2009): Kommunikative Vernunft. In *Habermas-Handbuch*. Hauke Brunkhorst, Regina Kreide és Cristina Lafont (szerk.). Stuttgart: Verlag J. B. Metzler, 176–187.
- Müller-Doohm, Stefan (2014): *Jürgen Habermas. Eine Biographie*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Rehg, William (2009): Erkenntniskritik als Gesellschaftstheorie und Interesse. In *Habermas-Handbuch*. Hauke Brunkhorst, Regina Kreide és Cristina Lafont (szerk.). Stuttgart: Verlag J. B. Metzler, 165–175.

---

dó büntudatot; 5. tegyél eleget a szabályoknak és a princípiumoknak, hogy így elnyerd az elfogulatlan szemlé-
lő megbecsülését; 6. tegyél eleget a szabályoknak és a princípiumoknak, hogy elkerüld önmagad elítélését (vö.
Kohlberg 1994 [1968]: 27). Megannyi kategorikus imperatívusz, de szigorúan véve az ész csak a 6. szinten kap
meghatározó szerepet. Ez a fejlődés Kohlberg szerint a „morális szankciók internalizálásának” logikája alapján épül
föl (uo.). A morális tudat fejlődése a külső szabálykövetéstől az internalizált szabályok tisztelgetben tartásáig ível.
Más írásaiban Kohlberg az 5. és a 6. szintet „posztkonvencionális, autonóm vagy princípiumorientált” szintnek
nevezi. Habermas a kohlbergi elméletre először az *Institut für Sozialforschung* ötvenéves fennállása alkalmából
tartott konferencián (1974 júliusában) tér ki részletesen. „Abból a feltételezésből indulok ki, hogy a »morális tudat«
azt a képességet jelöli, amely birtokában az interaktív kompetenciát a morálisan releváns cselekvéskonfliktusok
tudatos feldolgozása számára hasznossá tehetjük. A cselekvéskonfliktusok konszenzuális megoldásához természe-
tesen szükségünk van (...) egy olyan konszenzusképes nézőpontra, amelynek segítségével a vitatott érdekek tran-
zitivit rendjét lehet állítani. A kompetens cselekvő szubjektumok azonban a társadalmi származás, a tradíció,
az alapvető beállítottság stb. véletlenszerű közös vonásaitól függetlenül (egy ilyen fundamentális nézőpont tekinte-
tében) csak akkor fognak tudni megegyezni, ha ez a lehetséges interakciók struktúrájából következik” (Habermas
1976: 82). Habermas már itt is jól érezhetően a kohlbergi elmélet kommunikációelméleti átfogalmazását tartja szem
előtt. És végül javasolja egy 7. szint bevezetését, méghozzá az én identitásának szempontjából. „A kényszermentes
éni-identitás modellje igényesebb és gazdagabb, mint egy olyan autonómiamodelle, amelyet kimondottan a moralitás
nézőpontjából fejlesztünk ki. (...) A 6.-ról a 7. szintre való átmenet, vagyis egy formalisztikus köteleességétikától egy
univerzalisztikus nyelvetikához való átmenet értelmét filozófiailag tekintve abban láthatjuk, hogy a szükségle-
tinterpretációkat többé nem adatként feltételezzük, hanem bevonjuk a diszkurzív akaratképzésbe. És ezzel a belső
természetet egy utópikus perspektívába állítjuk” (Habermas 1976: 87). Ehhez a vitához kapcsolódott később Karl-
Otto Apel is egy 1986-os nagyszabású előadásában (Apel 1988).